

Inleiding

Heiligen en hun wonderen: de snuisterijen van het christelijk erfgoed?

Peter Nissen

Heiligen en wonderen zijn in. Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat het geloof in wonderen in Nederland in de laatste vijftien jaar verdubbeld is, juist onder buitenkerkelijken. Gaf in 1991 nog vijftien procent van hen aan te geloven in 'religieuze wonderen', in 2002 was dat maar liefst 31 procent. Ook onder de kerkelijke Nederlanders groeide in diezelfde periode het geloof in religieuze wonderen, en wel van 53 naar 67 procent.¹ Bij het vierde onderzoek 'God in Nederland', in 2006 uitgevoerd in opdracht van het televisieprogramma Kruispunt, antwoordde 25,1 procent van de Nederlanders – kerkelijk en buitenkerkelijk – op de stelling 'religieuze wonderen bestaan' met 'ja, dat klopt voor mij' en 26,3 procent met 'dat klopt gedeeltelijk voor mij'.² Dat betekent dat voor meer dan de helft van de Nederlanders wonderen enige aanspraak op realiteit mogen maken.

Naar het geloof in heiligen is in beide genoemde onderzoeken niet gevraagd. De populariteit daarvan valt, zowel onder kerkelijke als onder buitenkerkelijke Nederlanders, moeilijk te peilen. Wat wel te peilen valt, is de aandacht in de publieke media. En die is voor heiligen en wonderen onverwacht groot. Beide onderwerpen zijn populair. Rond de heiligverklaring van de passionist pater Karel Houben (1821-1893) uit Munstergeleen, afgekondigd te Rome op 3 juni 2007, was er een ongeken­de mediabelangstelling. De vaderlandse televisie besteedde er uitgebreid aandacht aan en voor de Limburgse kranten *De Limburger* en *Limburgs Dagblad* was het voorpaginanieuws. Beide kranten gaven behalve een geheel aan pater Karel gewijde bijlage ook een rijk geïllustreerd verslagboek uit. Opvallend in de aandacht die de media aan de heiligverklaring besteedden, is de grote aandacht voor de wonderen die aan de nieuwe heilige worden toege-

1 Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006), 64-65.

2 Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007), 216.

schreven.³ Terwijl het levensverhaal van de vooral in Engeland en Ierland werkzame zielzorger maar weinig aandacht kreeg, werd, zowel in de kranten als in televisieprogramma's als Kruispunt, uitgebreid stilgestaan bij de onverklaarbare genezingen van Dolf Dormans uit Munstergeleen en Octavia Spaetgens-Verheggen uit Sittard. 'Er gebeuren op voorspraak van pater Karel elke dag wonderen, grote en kleine', zo luidde een uitspraak van de eerstgenoemde, wiens wonderlijke genezing de doorslag gaf bij de promotie van Karel Houben van zalige tot heilige.⁴ De enige publicatie die probeerde te begrijpen wat er achter deze hang naar wonderen, naar heilige voorbeelden en naar bedevaartplaatsen als de Pater Karelhoeve in Munstergeleen schuilgaat, was een boek dat door de Nederlandse passionisten in eigen beheer werd uitgegeven en nauwelijks aandacht kreeg in de media.⁵ Veel groter was daar de aandacht voor de vervaardiging en verkoop van devotionalia rond pater Karel: reliekmapjes met een splinter van zijn doodskist, noveenkaarsen, flesjes met wijwater, beeldjes, maar ook sleutelhangers en vlaggen.

Deze devotionalia lijken de gadgets van de volksreligiositeit te zijn, de hebbedingetjes van het religieuze levensgevoel. Misschien geldt dat ook wel voor de heiligen en hun wonderen als zodanig. Zij zijn aantrekkelijk omdat zij niets verplichtends hebben. Zij zijn vrijblijvend, 'mooi meegenomen', 'leuk', ja, voor de meeste Nederlanders vooral ook exotisch. Zij vormen de snuisterijen van de oude moederkerk, de souvenirs van een verdwenen wereldbeeld. Die moederkerk en dat wereldbeeld hebben voor de meeste Nederlanders hun aantrekkelijkheid en hun verbindende karakter verloren. Maar de snuisterijen blijven in trek.

De KRO voerde enkele jaren geleden campagne onder het motto 'het gevoel blijft'. Bij de argwanende luisteraar kwam toen natuurlijk de vraag op: 'wat is er dan verdwenen?'. Wellicht de instituties, de geloofswaarheden, de dogmatiek, de groepsdwang, de strikte moraal van het katholicisme? In elk geval wijzen alle statistieken erop dat deze voor velen niet gebleven zijn. Zelfs een aanzienlijk deel van de katholieke Nederlanders

3 Zelfs in een toch betrekkelijk serieus medium als de wetenschapsbijlage van *de Volkskrant*, zie bijvoorbeeld Peter Giesen en Ben van Raaij, 'Raadsel, regels, wonder', *de Volkskrant*, 7 april 2007.

4 Sinds de herziening van de procedure voor zalig- en heiligverklaringen door paus Johannes Paulus II in 1983 is voor een heiligverklaring nog slechts één wonder nodig, verricht op voorspraak van de kandidaat-heilige na diens zaligverklaring. In de oudere procedure waren twee wonderen vereist.

5 Jo Straver (red.), *Onrustig is ons hart. Pleisterplaatsen voor de zoekende mens* (Haastrecht 2007).

beschouwt die niet meer als bindend.⁶ Maar blijkbaar blijft er wel een religieus levensgevoel bestaan. Een volgende vraag is dan: wat houdt dat gevoel in? Welk gevoel blijft? Daar heeft de campagne van de KRO nooit antwoord op gegeven, ook niet toen zij vanaf het najaar van 2000, rond het vijfenzeventigjarig bestaan van de KRO, werd voortgezet onder het motto 'het gevoel dat je wilt delen'.⁷

Maar kennelijk vormen de snuisterijen van het christelijke erfgoed een toegang tot dat gevoel. De KRO heeft in elk geval de heiligen en hun wonderen in de strijd om de eigen identiteit, die tevens een strijd om behoud van de achterban is, geworpen. Vanaf de millenniumwende was er veel aandacht voor 'heiligen en helden'. In 2001 en 2002 ging de KRO op zoek naar nieuwe heiligen en verspreidde onder leden en relaties een heiligenkalender met 365 'heiligenplaatjes'. Via de website van de KRO konden vervolgens nieuwe helden genomineerd worden, waaruit er uiteindelijk via stemming 365 werden gekozen voor een nieuwe kalender, die vlak voor kerstmis 2002 gepresenteerd werd. Voor het onderwijs werden lesbrieven samengesteld over *Helden en idolen*, *Helden van de twintigste eeuw* en *Heiligen in de klas*. In 2003 ontdekte de KRO de wonderen als campagne-instrument. Tijdens de zomermaanden ging een televisieserie van start onder de titel 'Wonderen bestaan', gepresenteerd door Yvon Jaspers. In 2007 beleeft het programma zijn vijfde seizoen. Interessant is dat een groot aantal van de daar gepresenteerde verhalen geen wonderen in de kerkelijke zin van het woord zijn en dat hun toedracht zelfs niet nadrukkelijk aan een goddelijk ingrijpen wordt toegeschreven. Het gaat in ruime zin om 'onverklaarbare ervaringen'. Toch raken die kennelijk een religieuze snaar. Mensen ervaren iets dat hen overstijgt, iets dat verbazing en verwondering oproept, iets dat hen boven het maakbare en controleerbare uittilt. Juist dat is ook het geval bij heiligen en helden. Ook zij raken iets dat groter is, iets dat het alledaagse en het contingente overstijgt: transcendentie.

Daarin ligt dan ook tegelijk het cultuurhistorische én actuele belang van heiligen en hun wonderen. Zij geven toegang tot onze kennis van de omgang van mensen met contingentie en transcendentie. Zij vormen vensters die uitzicht bieden op religiositeit in haar vaak disparate vormen:

6 Zie vooral de bijdrage van Gerard Dekker, 'Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven', in: Bernts, Dekker en de Hart, *God in Nederland*, 12-73: bij vrijwel alle vragen scoren katholieken aanzienlijk lager dan protestanten, zodat Dekker moet concluderen (zie p. 70) dat de Rooms-Katholieke Kerk in sociologisch opzicht een 'zwakker' kerkgenootschap is.

7 Henk van Gelder, 'Het katholieke gevoel', *NRC Handelsblad*, 7 november 2000.

kerkelijk, halfkerkelijk, randkerkelijk, onkerkelijk en buitenkerkelijk. Zij zijn graadmeters van de veranderingen in het zingevingspatroon van mensen en samenlevingen. Juist de gadgets, de snuisterijen geven ons inzicht in het gedrag en de overtuigingen van de religieuze subjecten die mensen blijken te zijn. En zij geven daar een beter inzicht in dan de bronnen van de voorgeschreven orde, die kerken of andere religieuze instituties hebben nagelaten. Die instituties koesteren immers een hardnekkig verlangen de religiositeit van mensen te monopoliseren, met het risico dat wij slechts een deel van de religiositeit van verleden en heden op het spoor komen als wij ons de bril door die instituties laten opzetten.⁸ Dan zou het kunnen lijken dat de afkalving van de kerken ook een afkalving van de religiositeit is. Maar het tegendeel blijkt het geval.

Lang leve dus de snuisterijen. Die uitroep mag juist ook de historicus zich eigen maken. Want door onderzoek te doen naar historische ontwikkelingen in de omgang met heiligen en hun wonderen, kan de cultuurhistoricus patronen van verandering in de religiositeit van mensen en samenlevingen op het spoor komen. Dat was dan ook de reden voor de onderzoeksgroep 'Christelijk cultureel erfgoed', een interfacultair onderzoeksprogramma van de Radboud Universiteit Nijmegen, om haar tweejaarlijkse publiekscongres op 9 december 2005 te wijden aan 'Heiligen en hun wonderen: uit de marge van ons erfgoed'. In deze bundel zijn de zeven lezingen van die studiedag, die werd voorgezeten door Peter Raedts, samengebracht, doorgaans in iets meer uitgebreide vorm dan die van de mondelinge voordracht. Er is niet geprobeerd een thematische samenhang in de opbouw van de bundel aan te brengen. De chronologie van de behandelde perioden is bepalend geweest voor de volgorde van de artikelen.

Daarom begint de bundel met een bijdrage over de Middeleeuwen en sluit hij af met een artikel over actuele ontwikkelingen. *Jos Koldeweij* en *Marike de Kroon* bespreken middeleeuwse religieuze gadgets: de insignes die pelgrims uit een bedevaartsoord meebrachten. Zij besteden aandacht aan pelgrimstekens die het oorsprongswonder van een bedevaartplaats tonen en zo de pelgrims in staat stelden het wonder opnieuw te beleven. *Jan van Herwaarden* volgt de ontwikkeling van het denken over wonderen in het oeuvre van de grote humanist Erasmus. Hij laat zien dat wonderen voor deze denker, die zo graag de uiterlijkheid van de religiebeleving onder kritiek stelde, toch een groot belang hebben, en wel als uitdrukking van het feit dat alles het werk is van de Schepper. Zo bezien is het ook

8 Willem Frijhoff, 'Religie, geloof en kerk', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 6 (2003), 3-13.

een wonder dat de zon ondergaat en weer opkomt. *Johan Oosterman* doet verslag van een ontdekking: een tot dusverre onbekende handgeschreven Nederlandse liedbundel uit het einde van de zestiende eeuw. De bundel, *Enige Hymnen ofte Loffsangen*, blijkt een vroeg getuigenis van contrareformatorische gezindheid – de eerste contrareformatorische bundel in het Nederlands – en de heiligenliederen vormen de ideologische kern ervan. *Fred van Lieburg* laat zien dat wonderverhalen beslist geen rooms-katholiek monopolie vormen. Hij doet verslag van zijn onderzoek naar wonderverhalen over beschermengelen in orthodox-protestantse kring, vanaf de vroegmoderne tijd tot heden, en naar de uiteenlopende reacties die dat onderzoek momenteel onder orthodoxe protestanten in Nederland oproept. *Peter Nissen* stelt in zijn bijdrage de levensgeschiedenis centraal van de gestigmatiseerde Dorothea (of Dora) Visser, voor wie onlangs het proces tot zaligverklaring is geopend. Hij stelt voor de tekenen in haar lichaam te lezen als een tekst, de enige tekst van een ongeletterde vrouw uit de negentiende eeuw. Die tekst vervulde een elementaire rol in de communicatie tussen Dora en de mensen om haar heen, vooral de mannelijke geestelijken.⁹ *Anne-Marie Korte* bespreekt een deel van de wonderverhalen die zijn toegezonden aan de redactie van het eerder vermelde televisieprogramma 'Wonderen bestaan'. Zij analyseert de kenmerken van die wonderverhalen en laat zien dat zij blijf geven van een veranderend, meer subjectief wonderbesef en van een wending naar een niet-institutionele spiritualiteit. *Paul Post* ten slotte formuleert een aantal observaties met betrekking tot de hedendaagse omgang met het heilige. Hij stelt een ontakeling vast van het overgeleverde kerkelijk-rituele complex in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Daarop is een dynamisch proces op gang gekomen waarin rituelen opnieuw werden uitgevonden. Het nieuwe rituele repertoire typeert hij als veelvoudig, veelvormig, vloeibaar en vloeiend, zoals ook de omgang met heiligheid en heiligen, met immanentie en transcendentie dat is.

Samen geven de artikelen een staalkaart van het cultuurhistorische onderzoek dat naar heiligen en hun wonderen plaatsvindt, zowel binnen als buiten de Nijmeegse onderzoeksgroep en zowel door historici als door theologen. Deze staalkaart wordt u aangeboden in het besef dat de blik vanuit de marge, de kijk door het venster van de snuisterijen, zicht geeft op de dynamiek van het christelijk cultureel erfgoed

9 De levensgeschiedenis van Dorothea Visser vormde een bron van inspiratie voor de debuutroman van Peter Delpeut, *Het vergeten seizoen* (Amsterdam-Antwerpen 2007).

Mede namens de twee mederedacteuren, Peter Raedts en Charles Caspers, richt ik nog een woord van dank tot Lisenka Fox voor de tijd, de acribie en de energie die zij in de eindredactie van deze bundel heeft gestoken.

Nijmegen, op de gedachtenis van de heilige Lambertus, bisschop van Maastricht, 2007